

Câhiliyeden 19. Yüzyıla Arapça Tercüme Faaliyetleri

Luay Hatem Yağoob | 0000-0002-8518-0148 | luay.hatem@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi | Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı | Ankara, Türkiye

ROR : 025y36b60

Öz

Çeviri hareketi, farklı toplulukların bireyleri arasında bilimsel, düşünsel ve kültürel uyanışın ve ilerlemenin gerçekleşmesine katkıda bulunan en önemli aşamalardan biri olarak kabul edilmektedir. Arapçaya çeviri etkinliklerini etkili bir şekilde ele alabilmemiz için Arapça çeviri tarihinden ve bu faaliyetin ne zaman başladığından, geçirdiği evrimden bahsetmek zorundayız. Bu çalışma, beş bölümden oluşmakta ve çeviri faaliyetinin farklı dönemlerini ele almaktadır. Birinci bölümde, Câhiliye dönemindeki çeviri faaliyetlerine genel bir bakış sunulmaktadır. İkinci bölümde, Sadru'l-İslam döneminde çeviri ve yazılı çeviri faaliyetleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise Emevîler dönemindeki çeviri hareketi, çeviri faaliyetlerini destekleyen önemli halifeler ve o dönemde çevrilen önemli eserler ele alınmaktadır. Dördüncü bölüm, Abbâsîler döneminde çeviri faaliyetlerini ele alarak, çeviri hareketinin zirveye ulaştığı ve çeşitli alanlarda geliştiği en önemli dönemlerden biri olarak kabul edilen bu dönemi incelemektedir. Beşinci bölüm, Arap Rönesansı döneminde Arapça diline çeviri faaliyetlerini ve yeniden canlandırılmasına katkıda bulunan önemli Arap ülkelerini ele almaktadır. Araştırmada, geçmiş kaynaklardan elde edilen güvenilir bilgilerle çeviri konularının ve tarih boyunca çeviri faaliyetlerinin nasıl evrildiği incelenip analiz edilerek ortaya çıkarılmıştır. Sonuç olarak; Câhiliye döneminde Araplar, ticaret ve seyahat yoluyla başkalarını tanımak ve anlamak için sözlü çeviriyi bir iletişim aracı olarak kullanmıştır. Yazılı çevirinin ortaya çıkışı, Hz. Muhammed'in (s.a.v), komşu halkları İslam'a davet eden mektuplar yazmasıyla olmuştur. Peygamber (s.a.v)'in Zeyd b. Sâbit'ten Yahudilerden İbranceyi öğrenmesini istediği rivayet edilmektedir. Tıp kitaplarını Arapçaya çevirme girişimleri Emevîler döneminde Halid b. Yezid'in isteği üzerine başlamış ve Abbâsîler dönemine kadar gelişerek devam etmiştir. Emevîler dönemindeki bir diğer önemli çeviri faaliyeti ise farklı dillerde yazılmış divanların Arapçaya çevrilmiş olmasıdır. Bu divanlar ilk olarak Hz. Ömer döneminde bir araya getirilmiştir. Divanlar genel anlamda polis, ordu, adalet teşkilatı ve maliye gibi çeşitli devlet kurumlarına ilişkin kayıtları içermektedir. Çeviriye önem veren en önemli Abbâsî halifeleri arasında Ebû Câfer el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn ve Muktedir Billâh sayılabilir. Hârûn er-Reşîd, Bağdat'ta çeviri alanındaki ilk akademik kurum olan Beytü'l-Hikme'yi kurmuştur. Abbâsîler döneminde çevrilen kitap sayısı yaklaşık 400'e ulaşmış; tıp ve bilim kitapları öncelikli olarak çevrildikten sonra felsefe, mantık, astronomi, matematik ve diğer sanat dalları bu eserleri takip etmiştir. Klasik tarihçiler, İslam dünyasının en önde gelen çevirmenlerinin Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurre el-Harrânî, Ömer b. el-Ferruhân et-Taberî ve Ya'kûb b. İshâk el-Kindî olduğu konusunda hemfikirdirler. Gelişme döneminde çeviri

hareketinin zirveye ulaştığı en önemli ülkeler; Mısır, Lübnan ve Suriye'dir. Bu ülkeler dışında çeviri faaliyeti gösteren başka bir Arap ülkesinden söz edilemez. Mısır'da çeviri hareketi 1805 yılında Muhammed Ali Paşa'nın Mısır'da iktidara gelmesinden sonra hız kazanmıştır. Çeviri faaliyetlerini yürüten çevirmenlerin başında Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî bulunmaktaydı. Kendisi yirminci yüzyılda Mısır'da modern çeviri ekolünün kurucusu olarak kabul edilir. Mısır'daki çeviri hareketi kapsamında önde gelen okulların arasında en dikkat çeken "Medresetü'l-Elsün/Dil Okulu"dur. Çeviri biliminde derinleşmek ve uzmanlaşmak adına kurulmuştur. Lübnan'daki yabancı dillerden Arapçaya çeviri konusunda etkin katkı sağlayan en ünlü kurumlardan biri de "Lübnan Maruni-Roma Akademisi" idi. Çeviri faaliyetleri sadece dini kitaplarla sınırlanmıştır. Suriye'ye gelince, 1919'da Şam'da yükseköğrenimin Arapçalaştırılması kararı, bilimsel çevrelerde çeviri hareketinin gelişmesi üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belagatı, Çeviri Faaliyetleri, Arapçaya Çevirinin Dönemleri, Sözlü Çeviri, Yazılı Çeviri, Beytülhikme.

Atıf Bilgisi

Yaqoob, Luay Hatem. "Câhiliyeden 19. Yüzyıla Arapça Tercüme Faaliyetleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 329-348.
<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.01>

Geliş Tarihi	02.07.2024
Kabul Tarihi	04.09.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Arabic Translation Activities from the Jahiliyyah Period to the 19th Century

Luay Hatem Yaqoob | 0000-0002-8518-0148 | luay.hatem@hotmail.com

Assist. Prof | Social Sciences University of Ankara, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Documentation | Ankara, Türkiye

ROR : 025y36b60

Abstract

The translation movement is recognised as one of the most important stages contributing to the realisation of scientific, intellectual and cultural awakening and progress among individuals of different communities. In order to deal effectively with the activities of translation into Arabic, we have to talk about the history of Arabic translation, when this activity began, and its evolution. This study consists of five chapters and deals with different periods of translation activity. In the first chapter, an overview of translation activities in the Jāhiliyya period is presented. In the second chapter, translation and written translation activities in the Sadru'l-Islam period are analysed. The third chapter deals with the translation movement in the Umayyad period, important caliphs who supported translation activities and important works translated in that period. The fourth chapter deals with translation activities during the Abbasid period and analyses this period, which is considered to be one of the most important periods in which the translation movement reached its peak and developed in various fields. The fifth chapter deals with the translation activities into Arabic during the Arab Renaissance and the important Arab countries that contributed to its revival. The study examines and analyses how translation issues and translation activities have evolved throughout history with reliable information obtained from historical sources. As a result, the Arabs in the Jāhiliyya period used oral translation as a means of communication to get to know and understand others through trade and travel. Written translation emerged when the Prophet Muhammad (PBUH) wrote letters inviting neighbouring peoples to Islam. It is narrated that the Prophet asked Zayd b. Sâbit to learn Hebrew from the Jews. Attempts to translate medical books into Arabic started during the Umayyad period upon the request of Khalid b. Yazid and continued until the Abbasid period. Another important translation activity during the Umayyad period was the translation of divans written in different languages into Arabic. These divans were first brought together during the reign of Caliph Umar. Divans generally contain records of various state institutions such as police, army, judiciary, and monetary system. Among the most important Abbasid caliphs who attached importance to translation are Abū Jāfer al-Mansūr, Hārūn al-Rashīd, Ma'mūn and Muqtadir Billāh. Hārūn al-Rashīd founded the Bayt al-Hikma in Baghdad, the first academic institution in the field of translation. The number of books translated during the Abbasid period reached approximately 400; medicine and science books were translated

primarily, followed by philosophy, logic, astronomy, mathematics and other branches of art. Classical historians agree that the most prominent translators of the Islamic world were Hunayn b. Ishāq, Sābit b. Qurra al-Kharrānī, ‘Umar b. al-Farhān al-Tabarī, and Ya'qūb b. Ishāq al-Kindī. The most important countries where the translation movement reached its peak during the development period are Egypt, Lebanon and Syria. Apart from these countries, no other Arab country can be mentioned as a centre of translation activity. The translation movement in Egypt gained momentum after Muhammad Ali Pasha came to power in Egypt in 1805. Rifā'a Rāfi' al-Taḥṭāwī was at the head of the translators who carried out translation activities. He is considered to be the founder of the modern school of translation in Egypt in the twentieth century. Among the leading schools within the scope of the translation movement in Egypt, the most prominent one is the Madrasa al-ʿAlsun/Language School. It was established to deepen and specialise in the science of translation. One of the most famous institutions in Lebanon that made an active contribution to translation from foreign languages into Arabic was the "Lebanese Maronite-Roman Academy". Translation activities were limited to religious books. As for Syria, the decision to arabicise higher education in Damascus in 1919 had a positive impact on the development of the translation movement in scientific circles.

Keywords

Arabic Language and Literature, Translation Events, Translation Ages, Translation into Arabic, Interpretation, Written Translation, House of Wisdom.

Citation

Yaqoob, Luay Hatem. "Arabic Translation Activities from the Jahiliyyah Period to the 19th Century". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/2 (December 2024), 329-348. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.01>

Date of Submission	02.07.2024
Date of Acceptance	04.09.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Çeviri, kelime ve içerik açısından farklı tanımlarla tanımlanmıştır. Bu tanımlar genellikle yapısal ve köken açısından benzerlik gösterir. Çeviri kelimesi dört harfli fiil olan "مُترجم /Terceme" fiilinden gelir. "مُترجم /Yutercimu" ve "تَرْجَمَةٌ /Tercemeten", tercüman için "مُترجم /Mütercim" ve tercüme edilen için "مُترجم /Mütercem" kelimeleri kullanılmaktadır.¹ Arapçada "ترجم الكلام" ifadesi, kelimeyi açıklamak, netleştirmek ve yorumlamak anlamına gelir.² "ترجم" ise bir eseri başka bir dile aktarmak, yani başka bir dilde açıklamak demektir.³

Terim olarak çeviri, bir metni, orijinal bir dilde yazılmış olan (kaynak dil) bir metni başka bir dile (hedef dil) dönüştürme sürecidir. Burada çeviride içeriğin sabit kalması sağlanır. Bu nedenle Arap dilinde metinlerin çevrilmesi ve dönüştürülmesi işlemine "النقل" (alıntı) denir.⁴

Arap dünyasındaki çeviri hareketi; bilim, düşünce ve kültürel etkileşim açısından farklı toplulukların bireyleri arasında köprü kurma konusunda önemli bir rol oynamıştır.⁵ Son dönemlerde çeviri, tüm bilim alanlarında sürekli ve belirgin bir şekilde gelişmiş ve kendi başına bir bilim hâline gelmiştir. Bu başarının arkasında, Arap bilim insanları ve düşünürler bulunmaktadır. Çeviri, farklı kültürleri Arap toplumlarına ve tersine Arapça aracılığıyla başka toplumlara aktarmada büyük önem taşımıştır. Halklar arasında bu alanda önemli bir çaba ortaya koyan ilk olarak Araplar olmuştur. Onlar, çeviri konusunda ilk adımı atılmasında öncü bir rol oynamışlardır. Bu çabaları çeviri alanında önemli bir ilerleme sağlamıştır. Bu ilerleme tesadüfen meydana gelmemiştir; bunun maddi, insani ve kültürel birçok nedeni vardır. Bu ilerleme, Araplarda çeşitli alanlarda ve türlerde olağanüstü bir çeviri akımının doğmasına neden olmuş ve etkisi batı dünyasına kadar ulaşmıştır.

Araplardaki çeviri faaliyetlerinin başlangıç tarihi ve dönemleri hakkında kesin bir yargıya ulaşmak son derece güçtür. Zira Arapların yaşamında çevirinin önemi ve etkisi farklı zaman dilimlerini kapsamaktadır. Bunlar beş dönemde özetlenebilir: Câhiliye Dönemi, Sadru'l-İslam Dönemi, Emevîler Dönemi, Abbâsîler Dönemi ve son olarak Arap Rönesansı Dönemi. Bu beş dönemin her birinde az da olsa Arapçaya çeviri faaliyeti yapılmıştır. Sözlü ve yazılı çevirinin birbirinden farklılık arz etmesi bunu açıklar niteliktedir. Zira sözlü çeviri, yazı icat edilmediği ve geliştirilmediği için sistemlerinin ve kurallarının basitliği nedeniyle en eski çeviri biçimlerinden biridir. Yazılı çeviri ise aşamalı olarak her çağa ve onun ilgi alanlarına göre ortaya çıkmıştır. Nüfus ve coğrafi genişleme,

¹ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 12/66.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 119.

³ Ahmed Muhtâr, *Mu'cem el-Luga el-'Arabiyye el-Mu'âşıra* (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 2008), 288.

⁴ Jeremy Munday, *Medhal ila Dirâsâti't-Terceme Nazariyyât ve Tatbikât*, çev. Hişam Ali (Abû Dabî: Dâriü's-Sekâfe, 2010), 18.

⁵ İsa Güceyüz, *Belâgat İlimleri Tarihi -Terimleşme Bağlamında-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 19.

kültürlerin karışması, bilgi arayışı ve ticari faaliyetler, çeviri faaliyetlerinin gelişmesine neden olan en önemli faktörler arasındadır.

1. Câhiliye Döneminde Çeviri

İslam öncesi dönemde Arap Yarımadasında okuma yazma bilen insanların sayısı oldukça sınırlıydı. Bu yüzden yazılı kültürden ziyade şifahi kültür daha çok yaygınlaşmıştır. Bu durum tabii olarak çeviri faaliyetlerini de etkilemiştir.⁶ Bu yüzden Câhiliye döneminde çeviriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Araplar çeviriyi, diğer toplumlarla iletişim kurmak ve onları anlamak için bir araç olarak görmüşlerdir. Yaz ve kış aylarında ticaret için seyahat ettikleri topraklarda Rumlar, Persler, Kıptiler, Habeşliler ve diğer kavimlerle irtibat kurmuş, bu ticari faaliyetler neticesinde onların dillerini öğrenme, ne dediklerini anlama ve yazılı metinlerini tercüme etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu ticaret ve seyahatler, diğerlerinin dilini anlamak ve yazılı metinlerini tercüme etmek için önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur.⁷

Doğal olarak, her toplum çevresindeki diğer toplumlarla etkileşim içindedir. Araplar, coğrafi konumları ve yaptıkları ticaretin boyutu sebebiyle komşuları olan Perslerden diğer toplumlardan etkilendiklerinden daha fazla etkilenmişlerdir. Bu etki, başta sosyal, kültürel ve dil bilimsel olmak üzere birçok yönü içerisinde barındırmaktadır. Kültürel etki, günlük hayatla ilgili daha çok yeme içme ve giyim gibi alanları kapsarken dilsel etki, eski sözlüklere bakıldığında Farsça kelimelerin Arapçaya giriş ve çıkışında görülmektedir. Bu noktayı Abdüsselâm Kifâfi, Araplar ve Farslar arasındaki kültürel yakınlığı ve Farsça kelime dağarcığının Arap toplumunda nasıl yoğun bir şekilde yer aldığını eserinde vurgulamaktadır.⁸ Coğrafi olarak birbirine yakın olan toplumların dilleri arasında etkileşim şartı değilirdir.

Çeviri, bu dönemde belirgin bir rol oynamamakta; ancak ticaret, alım-satım ve karşılıklı iletişim için kullanılan sözlü tercüme daha önemli görünmektedir. Yazılı çeviriye ise o dönemde az rastlanılmaktadır. Ancak bazı tarihi kaynaklar, İslam öncesi dönemde Arapçaya tercüme edilen ilk eserlerin yazarı olarak anılan en-Nadr b. Haris'in, Mekke'de Farsçayı öğrenip Farsçadan Arapçaya çeviri yaptığını belirtmektedir.⁹ Bazı kaynaklarda Varaka b. Nevfel'in İbrani dilini ve yazısını öğrendiği ve İncil'den bazı bölümleri Arapça yazdığı rivayet edilmiştir.¹⁰

⁶ Fatma Betül Aslan, "İslam Öncesi Dönemden Emevi Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri", *Eskiye* 27 (Kasım 2013), 168.

⁷ Bu konuda bilgi için bkz. Şevkî Dayf, *Tarihu'l-edebi'l-Arabi: el-'Asrül-Câhili* (Kahire: Dâru'l Maârif, 2018), 76, 104; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-1 Cahiliye Dönemi* (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2019), 67.

⁸ Muhammed Abdüsselâm Kifâfi, *fi'l-Edebi'l-Mukâren* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1972), 287.

⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sakî, 2001), 9/327.

¹⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî* (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1959), 8/720.

2. Sadru'l-İslam Döneminde Çeviri

Sadru'l-İslam dönemi çeviri hareketinden ve ona duyulan ihtiyaçtan uzak değildi. Bu dönem, Hz. Muhammed (s.a.v)'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle başlayıp Emevîlerin kuruluşuna kadar devam eden zaman dilimini kapsamaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v) ve onun arkadaşlarının, çeviri faaliyetinde belirgin izleri vardı. Hz. Peygamber (s.a.v), komşu toplumları İslam'a davet eden mektuplar yazıyor ve komşu toplumlar da ona mektuplarla karşılık veriyordu. Bu süreç şüphesiz çeviri ve tercümanlar aracılığıyla gerçekleşiyordu.

Hz. Muhammed (s.a.v), çeviri konusunda güvendiği bazı sahabeden Arapça dışında başka dilleri öğrenmelerini istemiştir. Hicretin dördüncü yılında Peygamber (s.a.v) Zeyd b. Sâbit'ten Yahudilerin dilini öğrenmesini istemiş ve Zeyd şöyle demiştir: "Henüz bir buçuk ay geçmeden Yahudi dilini iyi bir şekilde öğrendim. Peygamber Efendimiz onlarla yazıştığında yazılarını ben yazıyordum, bir yazı geldiğinde ise ona okuyordum."¹¹ Ünlü fakih Serahsî'den Hz. Peygamberin arkadaşlarından olan Selmân-ı Fâris'in Arapça öğrenmeden önce Fars halkı için Fatiha Suresi'ni Farsçaya çevirdiği rivayet edilmiş ancak bu rivayeti tekid edecek bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹²

Bu örnekler, Sadru'l-İslam döneminde çeviri unsurlarının varlığını güçlü bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte bu unsurların daha çok yönetsel ve diplomatik alanlarda olduğunu söylemek mümkündür. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de çeviri, iletişim ve anlayış için temel ve gerekli bir araç olmuştur. Bu dönemde gerçek anlamda çeviri ve metinlerin bir dilden diğerine aktarılması hakkında, bazı kaynaklarda Sadru'l-İslam döneminde tercüme yapan ilk kişinin Hâris b. Kelede olduğu, Hz. Muhammed (s.a.v) ile aynı dönemde yaşadığı ve Hicri 33 yılında vefat ettiği belirtilmiştir. Hâris, tıbbi metinlerin bazılarını Arapçaya çevirmiştir ki bu metinler tıbbi tedavi konusunda faydalı bilgiler içermektedir.¹³

Tarih kitaplarında dört halife zamanında gerçekleşen çeviri olaylarından bahsedilmemektedir. Bu dönemde fethedilen topraklarda mevcut olan medreseler kendi yerel dillerinde eğitime devam etmiştir. Bununla birlikte Hz. Ömer zamanında İran fethedildikten sonra Müslümanların bazı eski yazılar buldukları rivayet edilmiştir. O dönemde mezkûr eserlerle ilgili sistemli bir tercüme faaliyeti olmadığını söylemek mümkündür. Zira bu eserler daha sonra Emevîler döneminde tercüme edilmiştir.¹⁴

¹¹ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhhiddin (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye), 3/381; Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Ata (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2003), 10/215.

¹² es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1993), 37.

¹³ Mahir Abdülkadir Huneyn b. İshâk, *el-'Asrû'z-Zehabî li't-Terceme* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1978), 13.

¹⁴ Aslan, "İslam Öncesi Dönemden Emevi Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri", 170.

Bazı kaynaklarda ise Arapçaya yapılan ilk tercümenin Emevîler döneminde Hâlid b. Yezîd tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir.¹⁵ Emevîler dönemindeki çeviri hakkında daha fazla bilgi, Emevîler dönemindeki çeviri faaliyetleri konu başlığı altında değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu bilgiler gerçekte tarihçiler arasında bir tartışma konusudur. Çünkü bu konuda kesin kanıtlara ulaşılamamış ve o döneme ait el yazmaları da ortaya çıkmamıştır.

3. Emevîler Döneminde Çeviri

Emevîler Devleti'nin yaklaşık altmış yıl süren hükümdarlığı boyunca çeşitli ülkelerde bir takım siyasi ve mezhepsel olaylar, çatışmalar ve fetihler yaşandı. İbnü'n-Nedîm el-Fihrist'te, bilimsel çeviri faaliyetlerinin temellerini atan ilk kişinin el-Mervaniler ailesinden olan ve Hicri 85 yılında vefat eden "el-Hakîm" olarak da bilinen Hâlid b. Yezîd b. Muâviye olduğu ve bu kişinin tıp konusunda da çeviriler yaptığını ifade etmektedir. Halife Halid bin Yezid, Mısır'da yaşayan ve Arapça bilen bir grup Yunan filozofunu saraya davet etmiş, onlardan tıp alanındaki kitapları Yunanca ve Kıptice'den Arapçaya çevirmelerini talep etmiştir.¹⁶

İbnü'n-Nedîm'in bu rivayetine göre Arapçaya yapılan çevirilerin Emevîler Devri'nde başladığı söylenebilir. İnsanların o dönemde bu bilimlere büyük ihtiyaç duydukları ve günlük hayatlarında kullandıkları düşünüldüğünde, bu çeviriler Emevîler dönemindeki erken çevirilerden biri olarak kabul edilebilir.¹⁷ Bu çevirilerin kapsamı sınırlı olmakla birlikte kapsama alanı da son derece dardır.

Emevîler döneminde Arapçaya yapılan çevirilerin, Yunan felsefesiyle ilgili kitaplarla sınırlı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Çünkü Emevîler diğer bilim alanlarına pek ilgi göstermemişlerdi. Çeviri alanında etkinliğiyle dikkat çeken önemli kişilerden biri de İskenderiye Okulu'na mensup olan İstâfîn b. Besîl'dir. O, Yunancadan Arapçaya çeviri konusunda tanınmış bir doktordur.¹⁸ *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adlı eserde, Emevî Halifesi Mervân b. el-Hakem'in tercüme ve bilim aktarımına özel ilgi gösterdiği belirtilmiştir. Bu çeviri faaliyetinde tıp biliminin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Örneğin Piskopos Ahron'un tıp kitabının Süryanice'den Arapçaya çevrilmesi bunun en belirgin örneğidir. Bu çeviriyi Yahudi Doktor Mâserceveyh gerçekleştirmiştir.¹⁹ Bu kitabın daha sonra Halife Ömer İbn

¹⁵ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ts.), 338.

¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 338.

¹⁷ Şehâte Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen* (Susa: Dâru'l Ma'ârif, 1988), 31.

¹⁸ Ahmed b. Kasım b. Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, thk: Nizar Rezâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat), 493; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve't-Târîhi'l-İslami* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 334.

¹⁹ Cemâlüddîn Yuhannâ el-Malatî İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, thk. Anton Salhani el-Yasui (Beyrut: Dâru'ş-Şark, 1992), 111-112.

Abdülaziz'in kütüphane arşivlerinde tespit edildiği ve halkın yararlanması için ortaya çıkarıldığı söylenmektedir.²⁰

Emevîler döneminde gözlemlenen tercüme faaliyetlerinden bir diğeri de divanların Arapçaya (تعريب الدواوين) çevrilmesidir. Divanlar, ilk olarak Hz. Ömer zamanında bir araya getirilmiştir. Başlangıçta devlet hesapları ve kaynaklarının düzenlenmesi için kullanılan bu sistem; zamanla polis, ordu, adalet teşkilatı, vergi ve maliye gibi devlet kurumlarına ilişkin kayıtları içerecek şekilde genişletilmiştir. Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervân (ö.86/705) döneminde, onun yönetimi altında bulunan bölgelerdeki tüm divanlar Arapçaya çevrilmeye başlandı. Bu divanlar o dönemde farklı dillerde yazılmıştı. Suriye'deki divanlar Yunancadan Arapçaya, Irak'takiler Farsçadan Arapçaya ve Mısır'dakiler Kıptice'den Arapçaya çevrildi.²¹ Bu dönemde gerçekleştirilen bu çevirilerin, çeviri hareketini ve çevirmenleri teşvik ettiği bilinmektedir.²² Bu çevirilerin tamamlanması onlarca yıl sürmüş ve bu faaliyetler Persler, Romalılar, Kıptiler ve diğer uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çevirilerin sonucunda Arapça, Emevîler devrinde yönetim dili hâline gelmiştir.²³

İslam Tarihinde farklı dillerden Arapçaya çeviri faaliyetinin ilk defa kim tarafından ve hangi dönemde yapıldığı konusunda kesin kanıtlara ulaşamamakla birlikte Câhiliye ve Sadru'l-İslam dönemlerinde çeviri faaliyeti tarihinde belirgin bir iz bırakılmadığı, genelde kısmi ve özelleşmiş çevirilere yönelindiğini söylemek mümkündür.

4. Abbâsîler Döneminde Çeviri

Abbâsîler dönemi, bilimlerin çeşitliliği, çevirinin artması ve kalitesine gösterilen özen açısından çeviri hareketinin çeşitli alan ve dallarda hâkim olduğu ve geliştiği en belirgin dönemlerden biri olarak kabul edilir. Bunun nedenlerinden belki de en önemlisi, Abbâsî Halifeliğinin merkezinin, Irak topraklarının kadim bir tarihe sahip olduğu ve özgünlüğünü tarih boyunca kadim medeniyetlerden alan bir mirasa sahip olduğu Bağdat'a taşınmasından kaynaklanmaktadır. O dönemde nüfus farklı ırklardan, mezheplerden ve dinlerden oluşmaktaydı. Bu da Bağdat'ı çok kültürlü, çok dilli bir toplum hâline getiriyordu. Hıristiyanlar ve Yahudiler Aramice, bazıları Süryanice, Persler Farsça konuşmakta, bu dillere ek olarak Arapça yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Toplumdaki bu etnik, kültürel ve dilsel sentez Abbâsîler döneminin diğer milletlere karşı açıklık yönünde ilerlemesine ve gelişmesine yardımcı olan en belirgin özelliklerden biridir.²⁴

²⁰ Cemâlüddîn Ali b. Yusuf Kiftî, *Ihbârü'l-Ulemâ bi-Ahbârü'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 243; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 232.

²¹ Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 335.

²² Mehmet Bölükbaşı, "Orta Çağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri", *Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi* 1 (2021), 21.

²³ Muhammed Kitânî, *Muvâcchetü'l-Luğati'l-Arabîyye li Evveli Tecrübe fi Tercemeti'l-Ülum* (Tanca: Matbuât Akadimiyye, 1995), 55.

²⁴ Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 309; Muhammed b. Ömer Mahlûf, *Şeceretü'n-Nuri'z-Zekiyye*

Abbâsîler döneminde diğer dillerden Arapçaya çevrilen kitapların toplam sayısının yaklaşık 400'e ulaştığı; tıp ve bilimleri, felsefe, mantık, matematik, astronomi ve aritmetik gibi o dönemde bilinen çeşitli bilimleri kapsadığı rivayet edilmektedir.²⁵ Felsefe ve mantık kitapları, tercümanların ilgisini çeken alanlarda tıp bilimlerinden sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Bunun sebebi o dönemdeki Arapların, diğer dinlerle, özellikle de yaratılış ve inanç konularıyla ilgili diyaloglarda Müslümanların öne çıkmadığı diyalektik ve delil yöntemlerini öğrenme ihtiyacı duymalarından kaynaklanmaktadır.²⁶

Bu dönemde Tıp bilimleri, farklı dillerden Arapçaya çevrilen kitaplar arasında birinci sırayı almaktadır. Bunun sebebi Arapların dini yayma, tebliğ ve fetihlerle meşgul olduğu bir dönemde, önceki uygarlıkların tıp bilimindeki becerilerini ve deneyimlerini öğrenme arzusunu içlerinde taşımalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ilk çağların tıp bilimlerini ve tıp kitaplarını tercüme etmek, Araplar için vazgeçilmez bir öneme haizdir. Bu tercüme, Arapların zamanla tıp ve tedavi alanlarında kendi bilgi ve becerilerini geliştirmelerine de katkıda bulunmuştur.²⁷

Sonuç olarak tercüme hareketi Abbâsîler Dönemi'nde en parlak dönemini yaşamış, özellikle dört Abbâsî halifesi olan Ebû Câfer el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn ve Muktedir Billâh hükümdarlığı sırasında ilerleme ve başarıda zirveye ulaşmıştır. Bu halifeler, bilimsel eserlerin tercümesine büyük önem vermiş ve bu alana büyük katkılarda bulunmuşlardır.

4.1. Ebû Câfer el-Mansûr (ö. 158/775)

Abbâsî devletinin ikinci halifesidir. Hicri 146 yılında, kardeşi Ebû'l-Abbâs es-Seffah'ın ölümünden sonra halifeliği devralmıştır. Abbâsî devletinin gerçek kurucusu ve Bağdat şehrinin banisi olarak kabul edilir. Âlimlere olan sevgisi ve astronomi, edebiyat, fıkıh ve felsefe gibi çeşitli bilim dallarına olan ilgisi ile tanınır.²⁸

Hükümdarlığı sırasında birçok tercümanı sarayına çağırarak ve çeşitli dillerden kitapların Arapçaya tercüme edilmesini istemiştir. Bu konuda İmam Süyûtî, Mansûr'un Arapçaya tercüme faaliyetini başlatan ilk halife olduğunu ve bu tercümelerin Süryanice ve diğer yabancı dillerden yapıldığını, sistematik bir şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁹

Tercüme edilen en ünlü kitaplar arasında Yunan matematikçi İskenderiyeli Öklid'in "Kitabû'l Usul" veya "Kitabû'l Erkân" adlı kitabı bulunmaktadır.³⁰ Ardından, Arapça

(Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 2003), 2/135.

²⁵ Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*, 46.

²⁶ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Ulûm İnde'l-Arab* (Beyrut: Matbaatü Dâru'l-Melayin, 1984), 103.

²⁷ Ebu'l-Kasım Sa'îd b. Ahmed Endülüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiye, 1912), 47.

²⁸ Hayrüddîn Mahmûd b. Fâris Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 4/117-118.

²⁹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Târîhu'l Hulefâ*, thk. Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1952), 229.

³⁰ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berberî ve min Âsiruhum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1988), 639.

kitaplarda M.Ö 425'e kadar uzanan "Sindhind" olarak bahsedilen, Hindistan'daki astronomlar tarafından kaleme alınmış beş eserden meydana gelen Hintli astronom Brahmket'in "Abrahma Sadhanta" kitabı ve "Arkand" olarak bilinen "Kahadika" kitabı, daha sonra astronomi ve matematik kitaplarının efsanelerinden biri olan "Arjhend" olarak bilinen "Aryeh Baht" kitabı ve diğer kitaplar da dâhil olmak üzere çeşitli kitapların çevirileri izlemektedir.³¹

Mantık kitapları, Müslümanlar ve diğer topluluklar arasındaki çok sayıda tartışma ve münazaralar nedeniyle Ebû Ca'fer el-Mansûr un ilgi alanına girerek önemli bir yere sahip oldu. Gayrimüslimler, Yunan mantığına aşinaydılar. Onunla her konuda, özellikle de metafizik konularda tartışma becerileri son derece gelişim sağlamıştı. Ebû Ca'fer el-Mansûr, kâtibi olan İbnü'l-Mukaffa'ya bu kitapların tercüme edilmesi, okunması ve faydalanılması için görevi üstlenmesini emretti. Bu durum neticesinde bazı kitaplar Yunancadan Farsçaya, ardından Farsçadan Arapçaya çevrildi.³²

Tercüme sadece mantık kitaplarıyla sınırlı kalmamış, İbnü'l-Mukaffa'nın Hintli filozof ve Bidbe'ye ait olduğu söylenen "Kelile ve Dimne" kitabını tercüme ettiği edebiyat ve hikâye kitaplarını da kapsamıştır. Ardından çeviri faaliyeti, Aristoteles, Ptolemaios ve diğerleri gibi ünlü filozoflar tarafından yazılan Yunanca kitapları ve farklı türdeki sanatları içerecek şekilde genişlemiştir.³³

4.2. Hârûnürreşîd dönemi (ö. 193/809)

Hârûn b. Muhammed el-Mehdî Abbâsîler Devletinin beşinci halifesidir. Kardeşi Musa el-Hadi'nin 170 yılında 22 yaşında ölümünden sonra halifelîği ele almıştır. Dönemi medeniyet, bilim, kültürel ve dini refah ile karakterize edilmiştir. Bağdat'ta Bilgelik Evi Kütüphanesi'ni kurmuş, hilafetin merkezini halifelîği döneminde bilgi, kültür ve ticaret merkezi hâline getirmiştir.³⁴

Hârûn er-Reşîd, entelektüel zenginliğin güçlü ve dengeli bir devletin unsurlarından biri olduğuna inandığı için tercüme faaliyetine önceki halifelerden daha fazla önem vermiş, bu doğrultuda tarih boyunca tercüme konusunda uzmanlaşmış olan ilk akademik bilim kurumu olan meşhur ismiyle Beytülhikme'yi kurmuştur. Hârûn er-Reşîd tercüme alanında diğer halifelerden farklı bir konumda bulunmaktadır. Halife Hârûn, farklı ülkelerdeki nadir eserleri teftiş eder, ilmî heyetler gönderir, Yunanca el yazmaları araştırır, tercüme etmek ve onlardan faydalanmak için tüm çabasını sarf ederek ülkesine getirirdi.³⁵

Yuhannâ b. Mâseveyh, Harun er-Reşîd'in Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya kitap tercümesi açısından güvendiği o dönemin en önde gelen tercümanlarından biridir.

³¹ İbrahim Bedevî Geylanî, *Fennu't-Terceme ve Ulûmü'l-Arabiyye* (Riyad: el-Heyetü'l-Arabiyye li'l-Kitab, 1993), 15.

³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 337; Endülüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 49.

³³ William James Diorant, *Kıssatü'l-Hadâre*, thk. Zekî Necîb Mahmûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988), 31.

³⁴ Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 309.

³⁵ Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 368.

"Savâif"³⁶ hareketinden sonra 'Ammuriya ve Ankara'da Romalı Bizanslılarla birlikte buldukları tüm el yazmalarının Arapçaya çevrilmesi görevini ona emanet etmiştir. Farsça kitaplara gelince, bu konuda Fars kökenli Nubhât Ebû Sehîl'a güvenmiş ve ona bilgelik kitaplarından bulduklarını Farsçadan Arapçaya çevirtmiştir.³⁷

Hârûn er-Reşîd, çeviri işini sıradan çevirmenlere emanet etmemiş, bu işi çeviri yöntemleri ve temel diller hakkında bilgi sahibi olan profesyonel çevirmenlere vermiştir. O, Batlamyus'un ilk kez Mansûr döneminde tercüme edilen Büyük Bileşim/Almagest'inin yeni ve farklı bir görünümle vurgulanması için yeniden tercüme edilmesini emretmiştir. Astronomide "ترتيب الكبير" *Büyük Düzen* ve Öklid'in Geometrinin Kökenleri kitapları el-Haccâc b. Mutâr tarafından tercüme edilmiştir. Hârûn er-Reşîd'in eserin tercümesine olan katkısından eserlerin tercümesine olan katkısından dolayı bu çalışmalar "en-Nur el-Harûnî" olarak adlandırılmıştır.³⁸

Burada belirtmek gerekir ki çevirmenlerin çoğunluğu Süryani olduğu için çeviriler orijinal dilden Süryaniceye ve daha sonra Arapçaya yapılmıştır. Bundan sonra çeviri doğrudan orijinal dilden Arapçaya geçmiş, çevirmenler iki kısma ayrılmıştır. Müslümanlar, çevirilerinin çoğunu Farsça, Hintçe ve diğer dillerden Arapçaya yapırlarken Süryaniler; Süryanice ve Yunancadan Arapçaya yapmışlardır.³⁹

4.3. Me'mûn Dönemi (ö. 218/833)

Ebû'l-Abbâs Abdullâh el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd Abbâsiler devletinin yedinci halifesidir. Me'mûn bilim ve düşünce özgürlüğü aşığydı. Felsefe ve bilgelige tutkuluymdu. Bilgileri ana kaynaktan öğrenmeyi son derece önemsemekteydi. Halifeliği döneminde çeviri faaliyeti zirveye ulaştı. Roma krallarıyla olan ikili ilişki sayesinde, felsefe ve mantıkla ilgili kitapların çoğunu onlardan alıp çevirilerini yaptırarak İslam dünyasına kazandırdı. Bunların arasında Platon, Aristoteles, Sokrates, Galen, Öklid, Batlamyus ve diğer filozofların kitapları bulunmaktaydı.⁴⁰

Hikmete, bilge adamlara ve çeşitli bilimlere olan eğilimi nedeniyle Bağdat'ta babası Hârûn er-Reşîd tarafından kurulan "Beytü'l-Hikme"yi geliştirdi. Öyle ki bu kurum, halifeliği döneminde tüm dünyada kendi adıyla bir isim hâline geldi. Me'mûn'un, tercüme edilen kitabı saf altınla tartarak tercümanları resmi maaşlarının üzerinde ödüllendirdiği, bunun da tercümanların eski bilimin hazinelerini aktarmak ve tercüme etmek için tüm enerjilerini harcamalarını sağladığı söylenir.⁴¹

³⁶ Bizans üzerine yaz aylarında düzenlenen seferler. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Savâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/185.

³⁷ Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*, 37.

³⁸ Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, 55.

³⁹ Ebû Muhammed Abdullâh İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'e'l-Mısriyye'l-Âmme, 1992), 54.

⁴⁰ Endülüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 48.

⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 34; Abdüllatif, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 368.

Me'mûn dönemindeki tercüme hareketinin ilk amacı, kitapları ana kaynaklardan Arapçaya tercüme etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Bu faaliyete son derece önem veren Me'mûn, bu kitapların aslına ulaşmak için ilişkiler ve rehberlik yoluyla bazen parayla satın almak bazen de kitap karşılığında savaşlarda esirleri değiştirmeye varana kadar tüm yöntemleri kullanmıştır. Rivayetlerde Halife Me'mûn'un bazı fetihlerden sonra Romalılardan gelen ganimet ve haraçlar yerine kitaplar istediği, elde ettiği tüm kitapların Bağdat'a nakledildiği ve bunlardan faydalanmak için Arapçaya tercüme edildiği bildirilmektedir.⁴²

Me'mûn bununla da yetinmeyip farklı ülkelere ilmî heyetler göndermiştir. Bu dönemin avantajlarından biri, daha önce hiç tercüme edilmemiş metafizik kitaplarının tercümesine varıncaya kadar çeşitli bilim ve doğa bilimleriyle ilgili eserlerin tercümesinde geniş bir yelpazeye ulaşılmış olmasıdır.⁴³

Çeviri faaliyetinde dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar bulunmaktadır. Çevirmenler, tüm yeni bilgi ve kelime dağarcığına aşina olmalı ve bunları Arap okuyucular tarafından anlaşılabilir ve bilinen bir şekilde Arapçaya aktarmalı; böylece okuyucular, bunların içeriğini ve doğruluğunu tam olarak anlayabilmelidirler. Bu dönemin en önde gelen mütercimleri arasında Yuhannâ b. Mâseveyh gelmektedir. Me'mûn, onu Bağdat'taki Beytül Hikme'nin başına baş mütercim olarak tayin etmiştir. Onun dışında el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî ve Sîbeveyhi'den başka Arap dilinde eğitim gören Huneyn b. İshâk da vardır.⁴⁴

Burada belirtmek gerekir ki bu dönemdeki mütercimler, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. Hepsi yabancı dilleri bilme ve tercüme etme konusunda son derece nitelikli ve yetenekliydi. O dönemde çevirmenler tarafından benimsenen yöntemde; ifadenin doğruluğu, anlamın uygunluğu, amaç ve çerçevenin iyi sınıflandırılması, açıklığa kavuşturulması ve aktarımın samimiyeti hâkimdi. Yabancı kelimelerin Arapçalaştırılması açısından ise bu kelimeleri daha esnek bir tutumla tercüme etmişlerdir. Böylece çevirmen, Arap dilindeki yeteneğine ek olarak tercüme edilen kelimeyi anlayışına ve amaçlanan anlamı gerçekleştirme yeteneğine göre kelime seçiminde oldukça rahat hareket etmiştir.

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri, kâğıt endüstrisinin Çinli esirler tarafından İslam dünyasına girmesiydi. Bu da tercüme hareketinde daha fazla gelişmeye ve kolaylık sağladı. Çünkü Me'mûn, kâğıt, mürekkep ve yazı endüstrisini genel olarak Bağdat'a kadar transfer etmek için çalıştı. Bu teknoloji den düzenli ve koordineli bir şekilde tercüme ve yazılanları basılı kitaplara ve ciltlere kaydetmek için yararlandı. Bu da Bağdat'ta, özellikle

⁴² Diorant, *Kıssatü'l-Hadâre*, 13/177-180; Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*, 39.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ziyad Muhammed Mansur (Medînetü'l-Münevver: Mektebetü'l-U'lûm ve'l-Hikem, 1987), 28.

⁴⁴ Zirikî, *el-A'lâm*, 2/287.

Beytü'l Hikme'nin yakınındaki bölgelerde ve sokaklarda alışılmadık bir şekilde kâğıt fabrikalarının yayılmasını sağladı.⁴⁵

Klasik âlimler, ittifakla İslam'ın en önde gelen mütercimlerinin şu dört kişiden ibaret olduğunu belirtmişlerdir: Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurre el-Harrânî, Ömer b. el-Ferruhân et-Taberî ve Ya'küb b. İshâk el-Kindî. Bununla birlikte Huneyn b. İshâk, ana dilinin yanında Farsça, Süryanice ve Arapça gibi farklı dilleri de bildiği için diğer kişilerden daha fazla ön plana çıkmaktaydı.⁴⁶

4.4. Muktedir Billâh Dönemi (ö. 320/932)

Abbâsîler devletinin halifelerinden Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ahmed el-Muktedir Billâh, on üç yaşında halifelîği üstlenen en genç halifedir.⁴⁷ Onun döneminde, bazı kitapların ve ciltlerin tercümesi yapılsa da önceki dönemlerle karşılaştırıldığında tercüme hareketinde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Çeviri yoğunluğunun ve gelişiminin bu çağda son bulmaya başladığını söyleyebiliriz. Muhtemelen bu düşüş; siyasi, entelektüel ve sosyal nedenlerden kaynaklanmıştır. Çünkü o dönemdeki devlet yönetimindeki istikrarsızlıklar çeviri hareketinin zayıflığına yol açmıştır.⁴⁸ Entelektüel ve sosyal nedenler açısından ise, Arap bilincinin olgunlaşması, okulların artması, eğitim ve bilimsel alandaki gelişmeler, bilim adamlarının ortaya koydukları eserler çeviri hareketine ilgiyi azaltmıştır.

5. Arap Rönesansı Döneminde Çeviri

Modern dönemde Araplar arasında çevirinin kalkınma dönemi, Arap ülkelerinin içinde bulunduğu gergin koşullar nedeniyle yaşanan kesinti ve dalgalanmaların ardından çeviri faaliyetinin yeniden başladığı miladi 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde çevirinin başladığını ve onu destekleyen, gündemlerinde tutan en meşhur üç Arap ülkesinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Bu üç ülke Mısır, Lübnan ve Suriye'dir. Bu ülkelerde çeviri merkezleri ve enstitüler kurulmuştur. Ayrıca bu üç ülkede kültürel-sosyal statüleri birbirinden uzak ve Arapçaya çeviri faaliyetinin yoğunlaştırılmasına iten motivasyon kaynakları farklı olan bir grup çevirmen ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Mısır, çeviri hareketinde belirgin bir başarı yaşayan ülkeler arasında sayılmaktadır. Buradaki asıl çeviri hareketi, Muhammed Ali Paşa'nın 1805'te fiilen iktidara gelmesiyle ve çeşitli sanatları da içeren farklı okullar kurmasıyla başladı. Beşeri ve veterinerlik alanıyla tıp, mühendislik, tarım, sanayi, sanat ve idare gibi alanların yanı sıra bu konuda uzmanlaşmış yabancı profesörlerin bulunduğu askeri bilim okulları inşa edildi. Bu okullarda tercümanlar ders sırasında profesörün huzurunda dersleri Arapçaya çeviriyor, profesör de çevirmenlerin bazı terimleri, özellikle de tıp terimlerini

⁴⁵ Muhammed Merayâtî, *et-Terceme fi'l Vatani'l-Arabi* (Beyrut: Merkez Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyya, 2000), 57.

⁴⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 286; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/287.

⁴⁷ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dârü't-Türas, 1967), 10/139.

⁴⁸ Süyûtî, *Târîhu'l Hulefâ*, 328; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/147.

bilmiyorlarsa işlerini kolaylaştırmak için gerekli açıklamaları ve izahatları dersten önce veriyordu.⁴⁹

Bundan sonra Muhammed Ali Paşa'nın emriyle dış ülkelere heyetler peş peşe gitmeye başladı. Bunun amacı Batı metodolojisini ve dilini öğrenmekti. Böylece Mısırlılar geri döndüklerinde okullardaki yabancı profesörlerin yerini alabileceklerdi. Muhammed Ali Paşa'nın heyette bulunan öğrencilere gönderildiklerinde verdiği ilk görevlerden biri çeşitli kitapların Arapçaya çevrilmesiydi.⁵⁰ Kaynaklar, çeviri hareketini canlandırmak amacıyla kurulan okulların en önemlileri arasında çeviride uzmanlaşma kavramını benimseyerek çeşitli alanlarda yetkin çevirmenleri bir araya getiren “Medresetü'l-Elsün/Diller Okulu”nun bulunduğunu belirtmektedir. Yani her çevirmen, çeviri yaptığı bilimdeki iki dilde de uzman olmalıydı. Dolayısıyla bu okulun temel işlevi, farklı dillerden kitap ve temel müfredatları Arapçaya çevirerek eğitimi Arapçalaştırmaktı.⁵¹

Bu çevirmenlerin başında, yirminci yüzyılda Mısır'daki modern çeviri ekolünün kurucusu sayılan Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî bulunmaktadır.⁵² Herhangi bir bilim dalında bir kitap okuduğu ve bundan etkilendiği vakit, yabancı müfredatların okunup Mısır'da uygulanmasıyla kültürel kalkınma ve aydınlanmanın gerçekleşeceğini düşündüğünden, içeriğinden yararlanmak için hemen kitabı Arapçaya çevirme girişiminde bulunduğu anlatılır.⁵³

Lübnan'a gelince, buradaki çok sayıda Avrupa okulu çağlar boyunca birden fazla dile hâkim seçkin bir profesör sınıfının oluşmasına yardımcı olmuştur. Bu profesörlerin hepsinin Batı kültürüne ve bilgisine aşına olduğunu belirtmek gerekir. Lübnan'daki çeviri hareketinin bilimsel kitapların, makalelerin, öykülerin, oyunların, dini araştırmaların vb. çevrilmesi gibi çeşitli alanlarda ilerlemesine yardımcı olan şey de budur.⁵⁴

Yabancı dillerden Arapçaya çeviri konusunda etkin katkı sağlayan ünlü kurumlardan biri de “Lübnan Maruni-Roma Akademisi” idi. Pek çok Hıristiyan din kitabı Latince ve Yunancadan Arapçaya bu akademi tarafından çevrilmiştir. Bunlardan en ünlüsü, ilk kez 1566'da basılan Hıristiyan Eğitim Kitabı ve Ortodoks Vakfı Anayasasıdır. Çeviri hareketi, o dönemde bir dizi önemli kitabın çevrildiği Lübnan'da sonraları da devam etti. Bunlar arasında Yûhannâ el-Hasrûnî tarafından çevrilen ve 1613'te Roma'da basılan Kardinal Bellarmine İlmihali ve Butrus Mahlûf tarafından milattan sonra 1674'te çevrilen "The History of Christ" kitabı da vardır. Lübnan'da yaygın olan dillere gelince; Lübnan'a İtalyan

⁴⁹ Cemâleddin Siyâl, *Târîhû't-Terceme ve'l Hareketî's-Sekâfiyye fi 'Asri Muhammed Ali* (Kahire: Dâru'l Fikru'l Arabi, 1951), 18.

⁵⁰ Siyâl, *Târîhû't-Terceme*, 33-34.

⁵¹ Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*, 76; Siyâl, *Târîhû't-Terceme*, 39.

⁵² Muhammed Mahmud Kalû, *el-Edebü'l-Arabî A'bra'l U'usûr* (Adıyaman: Câmî'atü Adıyaman, 2018), 30.

⁵³ Şemseddin Gilânî, *Sûretu Şu'ûbi'ş-Şarki'l-Aksâ fi's-Sekâfeti'l-Arabiyyeti'l-Vesîta* (Şam: el-Heyetu'l-Ammetu's-Sûriyye li'l-Kitâb, 2008), 10.

⁵⁴ Latif Zeytûnî, *Hareketu't-Terceme fi 'Asri'n-Nahda* (Beyrut: Dâru'n-Nehâr, 1994), 22.

ticareti ve tacirleri aracılığıyla giren İtalyan dili, 1874'te Saint Joseph Üniversitesi'nin kuruluşu sırasında yayılan Fransız dili, 1866 yılında bir grup Protestan'ın Lübnan'a girişiyle ve 1866 Suriye Evanjelik Koleji'nin başını çektiği Evanjelik okulların açılmasıyla geniş yankı uyandıran İngilizce yaygınlaştı.

Yukarıdaki bilgilerden, Lübnan'daki çeviri hareketinin genel olarak dini kitaplarla sınırlı olduğunu ve diğer bilimlerin çevirilerinden kaynaklarda pek bahsedilmediğini görüyoruz. Bunun nedeni Lübnan devletinin ve toplumunun farklı mezheplerin ve din çeşitliliğinin karışımından oluşan doğasından kaynaklanmaktadır.

Suriye de ise çeviri hareketi diğer emsal ülkelerdeki gibi dikkat çekici bir düzeye ulaşmamıştır. Ancak yükseköğretimin Arapça temelli bir eğitim anlayışı sonrası Suriye deneyiminin çeviri hareketinde, özellikle bilim çevrelerinde olumlu bir etki yarattığını söyleyebiliriz. Öyle ki 1919 yılında Şam'da Tıp Fakültesi ve Hukuk Enstitüsü kurulmuş, buradaki müfredatlar yoluyla Arapça öğretilmesinin temeli atılmıştır. Bu kitapların diğer dillerden Arapçaya veya tam tersi şekilde çevrilmesine yardımcı olmuştur. Profesörler kitapların tercümesini yaparken Arap diline uygun tıp terminolojisini bulmaya çalışmış, tıp biliminin çeşitli dallarında Arapça tıp kitapları yazmak için yoğun çaba harcamışlardır. Bu dönemin en ünlü ve önde gelen çevirmenleri arasında: Dr. Mürşîd Hâtîr, Ahmed Hayyât, Mişel Huri ve Muhammed Selâhaddin el-Kevâkibî yer almaktadır.⁵⁵

Sonuç olarak Mısır, Lübnan ve Suriye'de çeviri faaliyetine diğer Arap ülkelerinden daha fazla önem verilmiştir. Bu alanda dikkat çekici bir şekilde dördüncü bir ülkeden bahsetmek hemen hemen hiç mümkün değildir. Bunun nedeni belki de diğer Arap ülkelerinin savaşlarla ve yerleşim hareketleriyle meşgul olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü Arap ülkelerinin çoğu Arap kimliğine karşı mücadele konusunda işgalin etkisi altındaydı. Tarihsel perspektiften bakıldığında bilimlerdeki çeviri hareketini takip eden herkes, geçmişte Arapların bu alandaki yetkinliklerini, çeşitli kitapları farklı dillerden Arapçaya çevirerek kazandıklarını açık bir şekilde görecektir. Bu doğrultuda Abdül-Muhtâr Musa, *المنهج المتكامل في الترجمة / Çeviriye Bütünleşik Yaklaşım* adlı kitabında şöyle demektedir: “Yunan felsefi ve bilimsel mirasına odaklanarak, büyük ölçekte aktarım ve çevirileri ilk gerçekleştiren Araplardı.”⁵⁶

⁵⁵ Huri, *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*, 80.

⁵⁶ Abdül-Muhtâr Musa, *el-Menhecü'l-Mutekâmîl fi't-Terceme* (Beyrut: Dâru'l Cenân, 2012), 6.

Sonuç

Araplar, çeviri alanına büyük ilgi duyan halklar arasında öncü topluluk olarak yer almış, farklı dönemlerde çevirinin ilk yapı taşının oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Araplar, Cahiliye döneminde ticaret ve seyahat yoluyla başkalarını tanımak ve anlamak için bir iletişim aracı olarak sözlü çeviriyi kullanmışlardır. Yazılı çevirinin ilk ortaya çıkışı Hz. Muhammed (s.a.v) döneminde, komşu halklara İslam'a davet mektupları yazılırken onların da (onunla) aynı şekilde mektupla mukabelede bulunduğu dönemde olmuştur. Bütün bunlar, büyük sahabi Zeyd b. Sâbit'in önderliğindeki mütercimler aracılığıyla yapılmıştır.

Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin tıp kitaplarını Arapçaya çevirmek için bir grup Yunan filozofu ve Arapçayı akıcı bir şekilde bilen kişilerden oluşan bir grubu sarayda görevlendirdiği Emevîler dönemi, çeviri hareketinin açık bir gelişmeye tanık olduğu ilk dönemlerden biridir. Çeviri, sınırlı ölçekte olsa da Arapçaya çevirinin aslında Emevîler döneminde başladığını söylemek mümkündür. Bu dönemde ortaya çıkan önemli faaliyet, Halife Abdülmelik bin Mervân'ın hilafeti döneminde Yunanca, Farsça ve Kıpti dilindeki eserlerin tercümanlar ve uzmanlar yardımıyla onlarca yıl devam eden arşivleme ve koleksiyon oluşturma işleminin yapılıp eserlerin Arapçalaştırılmasıdır.

Abbâsî döneminde ise çeviri hareketi, ilimlerin çeşitliliği, çevirinin artması ve kalitesine önem verilmesi açısından çeşitli alan ve dallarda gelişmiştir. Bu dönemde diğer dillerden Arapçaya çevrilen kitapların toplam sayısının yaklaşık 400 kitaba ulaştığı rivayet edilir. Tıp ve bilimleriyle ilgili kitaplar ilk sırada yer alırken ikinci sırada felsefe ve mantıkla ilgili kitaplar gelmekte; ardından matematik, astronomi, aritmetik gibi diğer bilimler onları takip etmektedir. Tercümeyle önem veren en önemli Abbâsî halifeleri arasında Ebû Câfer el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn ve Muktedir Billâh vardır. Bu halifelerden her biri Arapçaya tercüme faaliyetlerinde önemli roller üstlenmiştir. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri de Halife Hârûn er-Reşîd zamanında "Beytül Hikme"nin kurulması olmuştur. Tarih boyunca Bağdat'ta çeviri alanına ait ilk akademik kurum olan bu kuruluş, Halife Me'mûn döneminde altın çağını yaşamıştır.

Eski müellifler İslam dünyasındaki en önde gelen tercümanların dört kişi olduğu konusunda hemfikirler. Bunlar; Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurre el-Harrânî, Ömer b. el-Ferruhân et-Taberî ve Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'dir. Ancak Huneyn b. İshâk, dört dili anadili gibi akıcı bir şekilde konuşabildiği için aralarında en ünlüsü ve yeteneklisi olarak görülmektedir. Bu dört dil Yunanca, Farsça, Süryanice ve Arapçadır.

Kalkınma döneminde çeviri hareketinde zirveye ulaşan en önemli ülkeler arasında Mısır, Lübnan ve bunlarla aynı derecede olmasa da isminden söz edilebilir olan Suriye bulunmaktadır. Bu ülkelerin dışında farklı bir Arap ülkesi saymak pek de mümkün değildir. Asıl çeviri hareketi ise Mısır'da Muhammed Ali Paşa'nın 1805'te iktidara gelmesinden sonra başlamıştır. Mısır'da çeviri sürecini harekete geçirmek amacıyla kurulan en önemli okullardan biri esas işlevi temel kitap ve müfredatları Arapçaya çevirerek eğitimi Araplaştırmak olan "Medresetü'l-Elsün/Diller Okulu'dur. Ayrıca tercüme faaliyetlerini

yapan tercümanların başında yirminci yüzyılda Mısır'daki modern çeviri ekolün kurucusu sayılan Rifâa Râfi' et-Tahtâvî bulunmaktadır.

Lübnan'da kurulan en önemli tercüme kurumlarından biri de “Lübnan Mârûnî-Roma Akademisi”dir. Lübnan'da tercüme faaliyeti dini kitaplarla sınırlı tutulmuş, diğer bilimlerin tercümelerinden kaynaklarda pek bahsedilmemiştir. Bunun nedeni Lübnan devletinin ve toplumunun farklı mezheplerin ve din çeşitliliğinin karışımından oluşan doğasından kaynaklanmaktadır. Yükseköğretimin Araplaştırılması kararı ile Suriye deneyiminin, 1919'da Şam'da Tıp Fakültesi ve Hukuk Enstitüsü'nün kurulmasıyla çeviri hareketinin özellikle bilim çevrelerinde olumlu bir etki yarattığını söylemek mümkündür. Her iki okulda da müfredat öğretiminin temeli Arapça ile yapılmaktadır. Bu durum, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde yararlanılan yabancı kaynak eserlerin Arapçaya çevrilmesine ve bilimlere ait olan özel terimlerin Arap diline ve kültürüne uygun bir biçimde yeniden ele alınıp yeni kalıp ifadelerle öğretilmesine imkân tanımış oldu.

Kaynakça | References

- Abdüllatif, Abdüşşafi Muhammed. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve't-Târîhi'l-İslami*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru's-Saqi, 2001.
- Aslan, Fatma Betül. "İslam Öncesi Dönemden Emevi Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri". *Eskiye* 27 (Kasım 2013), 165-177.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk: Muhammed Ata. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Orta Çağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri". *Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi* 1 (2021), 18-26.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-Arabi: el-'Asrû'l-Câhili*. Kahire: Dâru'l Maârif, 2018.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-1 Cahiliye Dönemi*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 2019.
- Diorant, William James. *Kıssatü'l-Hadâre*. thk: Zekî Necîb Mahmûd vd. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988.
- Ebû Dâvûd, Süleyman bin el-Eş'as. *es-Sünen*. thk: Muhammed Muhiddin. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye.
- Endülüsî, Ebu'l-Kasım Sa'îd b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Ümem*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiye, 1912.
- er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1999.
- Ferruh, Ömer. *Târîhu'l-Ulûm İnde'l-Arab*. Beyrut: Matbaatü Dâru'l-Melayin, 1984.
- Geylanî, İbrahim Bedevi. *Fennu't-Terceme ve Ulûmü'l-Arabiyye*. Riyad: el-Heyetü'l-Arabiyye li'l-Kitab, 1993.
- Gilânî, Şemseddin. *Sûretu Şu'ûbi's-Şarki'l-Aksâ fi's-Sekâfeti'l-Arabiyyeti'l-Vesîta*. Şam: el-Heyetu'l-Ammetu's-Sûriyye li'l-Kitâb, 2008.
- Güceyüz, İsa. *Belâgat İlimleri Tarihi -Terimleşme Bağlamında-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Huri, Şehâte. *et-Terceme Kadimen ve Hadisen*. Susa: Dâru'l Ma'ârif, 1988.
- İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. Kasım. *Uyûnü'l-Enbâ*. thk: Nizar Rezâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-Bârî*. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1959.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Dîvânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berberî ve min Âsiruhum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk: Halil Şehade. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1988.
- İbn İshâk, Mahir Abdülkadir Huneyn. *el-'Asrû'z-Zehebî li't-Terceme*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh. *el-Me'ârif*. thk: Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'e'l-Mısıriyye'l-Âmme, 1992.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk: Ziyad Muhammed Mansur. Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-U'lûm ve'l-Hikem, 1987.

- İbnü'l-İbrî, Cemâlüddîn Yuhannâ el-Malatî. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. thk: Anton Salhani el-Yasui. Beyrut: Dâru's-Şark, 1992.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârül Ma'rife, ts.
- Kalû, Muhammed Mahmud. *el-Edebül-Arabî A'bra'l U'usur*. Adıyaman: Câmî'atü Adıyaman, 2018.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yusuf. *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*. thk: İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Kıfâfî, Muhammed Abdüsselâm. *fi'l-Edebil-Mukâren*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1972.
- Kitânî, Muhammed. *Muvâcehetü'l-Luğati'l-Arabiyye li Evveli Tecrübe fi Tercemeti'l-Ülum*. Tanca: Matbuât Akadimiyye, 1995.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Savâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mahlûf, Muhammed b. Ömer. *Şeceretü'n-Nuri'z-Zekiyye*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.
- Merayati, Muhammed. *et-Terceme fi'l Vatani'l-Arabi*. Beyrut: Merkez Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyya, 2000.
- Muhtâr, Ahmed. *Mu'cem el-Luga el-'Arabiyye el-Mu'âşıra*. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 2008.
- Munday, Jeremy. *Medhal ila Dirâsati't-Terceme Nazariyyât ve Tatbikât*. çev. Hişam Ali. Abu Dabi: Dârü's-Sekâfe, 2010.
- Musa, Abde Muhtâr. *el-Menhecü'l-Mutekâmîl fi't-Terceme*. Beyrut: Dâru'l Cenân, 2012.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârül Ma'rifei, 1993.
- Siyâl, Cemâleddin. *Târîhü't-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye fi A'sri Muhammed Ali*. Kahire: Dâru'l Fikru'l Arabi, 1951.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l Hulefâ*. thk: Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1952.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dârü't-Türas, 1967.
- Zeytûnî, Latif. *Hareketu't-Terceme fi 'Asri'n-Nahda*. Beyrut: Dârü'n-Nehâr, 1994.
- Zirikî, Hayrüddîn Mahmûd b. Fâris. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002.